

TÜRK HALKLARININ MİTLERİ VE DESTANLARINDA EVRENSEL KAVRAMLARIN

DÜZENİ

Prof. Dr. Şakir IBRAYEV*

ÖZ

Kazak mitlerinin türleri ve onların çıkış tarihi eski Türklerin mitolojik dünya görüşleri ile sıkı bir bağlantısı vardır. Eski Türklerin mitleri yazma eserlerinde bölümler halinde saklanmıştır. Onları derleme ve düzenleme Türkoloji'de çok zorluklarla karşılanmaktadır. Özellikle Türk halklarının mitleri bu güne kadar derlenip tek tek incelenmemiştir. Kazak mitlerini özel olarak incelemek için onun türlerini içeriğini ve yapısal özelliklerini genel olarak düzenlenmelidir. Makalede Kazak kozmogonik, antropogonik, totemsel, eshatologiyal mitleri incelenmektedir. Günümüz folklorunda mit ve destan arasındaki tipolojik ilişkilerin neler olduğu değerlendirilmiş ve bunların iki farklı türe ayrılması konusu işlenmiştir. Mit ve destanın ortak özellikleri üzerinde durulup değerlendirmelerde bulunulmuştur. Destan, mit ve tarih arasındaki ilişkiye değinilmiştir. Türk halklarının mit ve kahramanlık tipolojik durumu hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Mitten destana geçen tip ve olayların neler olduğu incelenmiştir. Mitlerin kurulum özelliklerinin dünya görüşü ile inanç temelinde oluşumları ele alınmış ve bunlardan örnekler vererek konunun değerlendirmesi yapılmıştır. Şamanlık inanç temelinde dayanan mit ve destan kurulumunda önemli meselelerden birisi olan şamanın başka dünya ile transa geçmesi meselesi arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Mitin konu iskeletinin destana nasıl dönüştüğü açıklanmıştır. Canavar düşman tipinin Türk halklarının mit ve destan anlatımlarındaki görünüşü örnekler üzerinden anlatılmıştır. Mitolojik anlatımların destana dönüşmesindeki değişim ve karakter tipleri analiz edilmiş ve bunların destan örnekleri ile değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kazak Miti, Kozmogonik, Antropogonik, Totemik, Eshatologiyal, Tipoloji, Mitik Zaman.

THE STRUCTURE OF UNIVERSAL CONCEPTS IN THE MYTHS AND THE EMPIRES OF TURKISH PEOPLE

ABSTRACT

The types of Kazakh myths and their emergence date are closely linked to the mythological world views of ancient Turks. The myths of the ancient Turks were kept in sections in their writing works. Compilation and editing of them face difficulties in Turkology. Especially the myths of Turkish peoples have not been compiled and examined one by one. In order to study Kazakh myths in particular, the content and structural properties of species should be regulated in general. In this article, Kazakh cosmogonic, antropogonous, totemism, eshatologian myths are examined. In today's folklore, the typological relations between myth and the epic were evaluated and their separation into two different types was studied. The common features of myth and epic have been examined and evaluated. The relationship between epic, myth and history is mentioned. Evaluations were made on the typological status of myth and heroism of Turkish rights. The types and events that passed through the mitten saga were investigated. The world views of myths and the formation of myths on the basis of belief are discussed and examples are given. The relationship between the shamans, which is one of the important issues in the foundation of myth and saga based on shamanism, is evaluated. It has been explained how the myth's skeleton transformed into the epic. The appearance of the monster enemy type in myth and epic narrative of the Turkish peoples is

* ENU Üniversitesi, Astana, почта: sh.ibraev1950@mail.ru

explained with examples. Changes in the transformation of mythological narratives into epic and their character types have been analyzed and evaluated with epic examples.

Keywords: Kazakh myth, Cosmogonic, Anthropogondic, Totemizm, Eshatiologian, Typology, Mythic

Қазіргі фольклористика ғылымында миф пен эпос арасындағы типологиялық байланыстардың ерекшеліктерін зерттеудің екі түрлі бағыты айрықша орын алып келеді. Біріншісі мағыналық өрісті(поле) қамтитын сюжет, мотив, кейіпкер, тақырып және идеялық мазмұнды әлеуметтік, эстетикалық, көркемдік аспектіде зерттеу, екіншісі, мәтіннің структуралық өрісіне тиесілі композицияға, уақыт және кеңістік өлшемдері, таңба, символ, семантикалық-құрылымдық ұғымдардың жүйесін анықтауға бағытталған ізденістер тобы.

Сырттай қарағанда бір-біріне тікелей қатысы жоқ сияқты көрінетін екі бағыттың да зерттеу әдістері мен тәсілдері іс жүзінде бір-біріне ауысып, бірін-бірі толықтырып отыратынын аңғару қиын емес. Себебі мазмұндық ұғымға қатысты композициялық және структуралық пландағы ұғымдармен тоқайластырмайынша, немесе, керісінше, композицияның құрылымдық жүйесі сюжеттің уақыт және кеңістік өлшемдеріне жіктеліп, құрамдас бөліктерінің орын тәртібі синхрондық және диахрондық, парадигматикалық және синтагматикалық аспектіде анықталмайынша зерттеу мен нысана(мәтін), объект пен субъект бір-біріне үйлеспейді.

Алайда іс жүзінде мазмұндық талдау бағытындағы зерттеулердің көбі құрылымдық ұғымдар мен өрістерді елемей-ақ «үлкен» қорытындыларға бара бертінін іс жүзінде көріп отырмыз. Бұл осы бағыттағы зерттеулердің басты кемшілігі. Нәтижелерін әрі жүйелі, әрі түбегейлі деп айтуға келмейді. Ары барғанда олар мәтіндердің мазмұнын жинақтау ғана болып шығады.

Бұған қарағанда структуралық бағыттағы зерттеулердің форма арқылы мазмұннан туындайтын бірыңғай құбылыстарды жинақтауға ұмтылысы айтарлықтай нәтиже беруде. Структурашылар бір-бірінің «формализмге» бой алдыруын сынға алғанымен түптеп келгенде олардың мазмұндық өріске шығуға ұмтылысын байқамау мүмкін емес.

В. Я. Пропптың “Ертегі мифологиясын» сынға алған француз структуралисі Клод Леви-Стросстың: мифтің болмысын стиль де емес, баяндау формасы да емес, синтаксис те емес, ондағы айтылған тарих анықтайды” (Пропп, 1976: 143) десек тұжырымы мазмұнның маңыздылығын көрсетсе керек. Мәселе сол мазмұнды қалай қалай сипаттауда ғой.

“Структурализмнің бастау негізінде тұрған екі ғалымның да құрылымдық жүйені анықтау мен сипаттау тұғырында (подход) елеулі айырмашылықтардың болғанына қарамастан, түпкі мақсаты эмпирикалық жинақтаудан тарихи мазмұнға, структуралық бірліктерден (структурные единицы) үйлесімді (гармония) тұтастыққа немес қарым-қатынас шоғырына бару (большая составляющая единица, или пучок отношения) екенін көреміз” (Strauss, 1985: 187).

Себебі баяндауға негізделген кез-келген мазмұнның көрінісі форма (немесе структура) арқылы жүзеге асады. Бұл жағдайды миф, ертегі, эпос сияқты жанрлардан байқау ғана емес, сонымен бірге олардағы түрленген, өзгерген, трансформацияланған, нәтижесінде детерминациялық өңдеуге ұшыраған мазмұнның (немесе мазмұн тобының) бірыңғай структуралық құрылым (структурное образование) арқылы көрініс тапқанын ғалымдар жеткілікті түрде дәлелдеп шықты.

Осы тұрғыдан келгенде структуралық сипаттағы ізденістердің түпкі мақсаты мазмұндық өріске шығу, мазмұннан туындайтын тұрақты және тұрақсыз өлшемдерді анықтау екені дау тудырмаса керек. Сондықтан да В.Я.Пропптың қиял-ғажайып ертегілерінің материалында “көптеген сюжеттердің астарында бір ғана композиция, немесе керісінше бір ғана композицияның негізінде көптеген сюжет жабуы мүмкін” (Пропп, 1976:143) деген қортындыға келді. Ғалымның дәлелдеуінше, композиция тұрақты, ал сюжет өзгермелі фактор.

Түркі халықтарының мифтері мен қаһармандық этностарын типологиялық аспектіде қарастыруда тұрақты сипаты басым структуралық құрылым тұрғысынан зерттеудің маңызы зор. Себебі белгілі бір құрылым аясында көрініс тапқан сюжеттердің мифтен эпосқа ауысу барысындағы трансформациясы мен детерминациялық түзілісін анықтауда мұндай тұғыр (подход) аса қажет. Бұл жағдай түптеп келгенде бөлшектің (элементтің) бүтінмен арақатысы, динамикалық және статикалық белгілері мәтіннің уақыт және кеңестік өлшемдеріндегі түзілісі сияқты ұғымдарды біртұтас құрылымдық жүйе аясында қарауға мүмкіндік береді.

Осы орайда В.Я. Пропптың “чукоттардың шамандық мифтері мен гилыктардың (нивхылардың) ең алғашқы эпос түріне жақын жырларын («настунд») композициялық құрылымы бойынша салыстырып қараған еңбегінде эпостың шамандық мифтен өрбігені туралы пікірі бұл мәселені тарихи типологиялық тұрғыдан зерттеуге қозғау салады”(Пропп, 1976: 300). Эпостың пайда болуын және оның тарихи дәуірлердегі өзгерісін тұтастай бір бағытта салыстыру үшін чукот мифтерінің В.Я. Пропп келтірген композициялық құрылымын алып қарайық.

Бұл мифтердің барлық оқиғасы чукоттардың дүниетанымы мен сеніміне негізделген екі әлем туралы түсінігіне құрылады. Бірі шаманның өз әлемі (адамдар ортасы), екіншісі бөтендер әлемі (аспан мен жер асты дүниесі). Қаһарман рөліндегі шаман белгілі бір себептермен, көбіне үйлену немесе ұрланған қалыңдығын қайтару мақсатында өз әлемінен өзге әлемге сапарға шығады. Сапар фантастикалық та (арқанмен, түтінмен, даңғарамен көкке көтерілу, су иірімімен төменге түсу, т.б) жол жүру түрінде де сипаттала береді. Жолда ол шалға (кейде жан-жануарға) кездеседі. Одан кедергілерді жеңетін зат алады, тосқауылдарды еңсеретін ақыл-кеңес алады. Бұл кейіпкердің қызметіне В.Я. Пропп “«сый тартушы» («даритель») деген атау береді. Қаһарман өзінің шамандық күшімен (әрекетімен) және сыйға алған заттың көмегімен өзге әлемге барады. Онда қалыңдықтың әкесімен немесе бәсекелес құбыжықтармен (чудовище) сынға түседі, қарсылыққа ұшырайды. Бұл текетресте шаман жеңіске

жетіп, қалыңдықты алып өз мекеніне қайтады. Кейде артынан қуғыншы шығып, одан да шамандық әрекетінің арқасында құтылып кетеді” (Propp, 1976: 301).

Шамандық наным-сенімге негізделген бұл мифтердің құрылымдығы маңызды мәселелердің бірі шаманның қалыңдықты басқа дүниеден (рухтар әлемінен) іздейтіндігі. “Шаман шырғалаңға (камлание) түсіп, рухтар әлеміне сапар шеккен кезде оның рух-әйелмен кездесетіні және оған қосылатыны Қиыр Шығыс, Сібір және Орталық Азия халықтарының шамандық түсініктерінде кездесетін құбылыс” (Basilov 1984: 42). Бір қызығы басқа әлемдегі «қалыңдық» шаманмен келісімге келіп, табысқаннан кейін ол басқа да рухтардың иесі (покровитель) қызметін атқарады.

Мифтердегі осы оқиғалардың құрылымдық тәртібі мен қаңқасы (схемасы) белгілі бір мағыналық өзгерістермен гилят эпостарында да қайталанатын. Ары қарай бұл құрылым Қиыр Шығыс пен Сібір халықтарының архайкалық қаһармандық жырларында да түрлі мағыналық өзгерістермен қолданылады.

В.Я.Пропптың бұл еңбегінің біз үшін маңыздылығы мифтік сюжет қаңқасының эпосқа өтуін дәлелдеуінде. Мұндағы басты мәселе шамандық эпикалық қаһарман алмастырып, рухтар әлемін елес арқылы (воображение) елестететін шамандық түсініктің адамдарды қоршаған кеңістікке түсірілгені. Әрине бұл кеңістік реалды шындықтың баламасы болудан әлі алыс еді.

Бұл жерде қазір аударатын басты мәселе К.Леви-Стросстың зерттеген бір-біріне симметриялық қатынастағы ұғымдардың мифте ғана емес [2,200], эпоста да структуралық құрылым ретінде сақталғандығы. Мифтік ойлау жүйесінің толып жатқан бинарлық оппозиция ұғымдарына сүйене отырып жүзеге асатыны фольклорлық мәтіннің табиғатына да тиесі екендігі белгілі болды (Meletinskiy, 1985: 467).

“Осыдан келіп бинарлық оппозиция ұғымдарын семантикалық өрістерге (семантические поля) жіктеп қарау миф моделі мен эпос сюжетін құрылым жағынан түрлі өрістерге және қатынастарға (отношение) таратып талдауға мүмкіндік беретіні байқалады. Ондай өрістер мен қатынастарды Т.В.Цивьян космогониялық кеңістік (пространство), уақыт (время), кейіпкерлер (персонажи), заттық (предметное) т.б. топтарға бөледі” (Tsivyan, 1975:191).

Жоғарыда келтірілген шамандық миф пен эпостық семантикалық әдістерге жіктелуі ең алдымен кеңістік және уақыт категорияларының тұтастығымен сипатталады. Универсалдық мәні бар семиотикалық оппозиция өзімдікі/бөтендікі шаманның (қаһарманның) өз елінен (үйінен, мекенінен, адамдар ортасынан) бөтен жерге барып және қайтуы түріндегі кеңістікте орын алады. Уақыт түзілісі шаманның (қаһарманның) алғашқы сапарда күшін сынауы немесе шамандық шырғалаңы әйел алып, еліне қайтуы сияқты өмірбаяндық (биографиялық) планда көрінеді. Оқиға бірінен бірі туындап, уақыт жағынан бірінен кейін бірі болуы тиіс, хронологиялық тәртібі бойынша бір сызықтық (линейность) бойына орналасады.

Мұндай структуралық құрылым іс жүзінде түркілердің архайкалық және классикалық қаһармандық эпостардың көбіне тән. Бұл қатарда якуттардың қаһармандық эпосы олонхо көнелігі жағынан алғашқы орындарда тұр. “Қаһарман

сапары бөтен әлемдегі мифтік құбыжықтармен (чудовище «абаасы») күресіне айналады. «Нүргүн-Боотур Екпінді» олонхосындағы абаасы Тимир Ыйысты Хара (Темір Жұтқыш Қара) мен «Қайсар Құлын Құллұстұұр» олонхосындағы аббасы Қытытырас Баранча келе жатқанда солтүстіктен дауыл тұрып , аспан-жер алай-дүлей болып, от пен су (немесе қар) араласып , даланы өрт шалады немесе сиыр мүйісінен келетін қар басып қалады” (Puhov, 1987: 28).

“Жауды құбыжық етіп бейнелеу Сібірдегі түркі-моңғол эпосының ең көне белгілерінен саналады. Алтай, хакас, тыва, шор халықтарының тарихи өмірі мен әлеуметтік қарым-қатынасының ары қарай дамуы жау бейнесін мифтен арылтуға (демифологизация) ұласты. Құбыжықтың орнын озбыр хан , зорлықшыл адам (наильник) т.б алмастырды” (Puhov, 1987: 26). Осы тұрғыдан келгенде тываның «Алдай-Буучу» эпосындағы Қара – Бұла бейнесін құбыжықтан («мангыс») адамға айналудың («очеловечивания») аралық үлгісі ретінде қарауға болады. Ол - аса қорқынышты, мүйізді құбыжық. Жеңілгеннен кейін адам қалпына түсіп , оның одақтасына айналады (Puhov, 1987: 6-56).

Сібір және Орталық Азия түркілерінің эпосында жау «адамдық бейнеге» түсірілсе де оның іс-әрекетінде , табиғатты тітіреткен жүріс-тұрысында , жойқын күшінде мифтік түсініктердің детерминациялық түзіліске түскен өзгерісін байқаймыз. Бұған жаудың тірі жан кіре алмайтын қамалын, маңайында құбыжықтар , мыстан кемпір (жалмауыз кемпір) , ғажайып заттар мен мифтік жануарлардың болуын қосуға болады.

Бұл тұста Сібір түркілерінің эпостық жырларында жау бейнесінің мифтік құбыжықтармен, мифтік ұғымдағы іс-әрекеттермен байланысы анық және бұл эпостар Орталық Азия түркілерінің фольклоры мен ежелгі дәірдегі түркілердің мифтік дүниетанымының ортасында аралық жағдайда тұрғанын көреміз. Алтайдың «Маадай-Қара» эпосында Қара-Құла каан(хан) келе жатқанда аяқ астында жатқан шөмшек бұтақтардың сапырылысқанынан дауыл тұрады, тыныс алғанынан ағаштарды құлатқан аяз қатады (Surazakova ve Puhov, 1973: 985-1043).

Бұған салыстырып қарағанда қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек эпостарында жау бейнесі тарихи шындыққа, реалды адами қасиеттерге жақындай түседі. Әрине мұнда да олардың түр-түсін, күшін, батырлығын суреттеуде ерекше ұлғайтып көрсететін гипербола, синекдоха сияқты көркемдік тәсілдер қолданылады. Жау мен эпос қаһарманының күші бір-біріне тең келіп жатады.

Бинарлық оппозицияның өзiмдiк сыңарынан мифтен эпосқа өткен және эпикалық дәстүрдің ары қарай даму кезеңдерінде біртіндеп алмастырылған өзгерістерді де көруге болады.

Мифтегі бас кейіпкер шаман, ілкі ата (первопредок), мәдени қаһарман, делшург типтерін біртіндеп мифтен басқа жанрларға және тарихи-қоғамдық өзгерістерге қарай ойысқанда аңшы, мерген, батыр, әділетті қаһарман хан алмастырғаны баяндауға құрылған ертегі және эпос материалында зерттелді (Meletinskiy, 1963: 9-178). Әрине өзiмдiкi ұғымы мифтік дүниетанымнан тарихи санаға қарай өткенде әлеуметтік ортаның көріністерімен, аңшылық және көшпелі

өмір салтының, моральдық-этикалық норманың, өз елін сыртқы жаудан қорғау сезімінің мазмұндалған белгілерімен көмкеріліп отырғаны анық.

Якут, алтай, тыва халықтарының ертегілері мен қаһармандық эпостарының басты кейіпкерінің бірінің есімі немесе анықтаушы мерген (мэргэн, берген, миргэн) болып келеді. Бұл есім немесе эпитет Орталық Азия түркілерінің де көне саналатын фольклорлық үлгілерінде (миф, ертегі, көне эпос) жиі кездеседі. Аңшылықпен күн көрген мифтік мергеннің эпостық жырда жауға қарсы шабатын қаһарман мергенге айналуы іс жүзінде фольклорлық дәстүрдің үзілмей келе жатқан сабақтастығын айғақтайды (İbraev, 2012: 26).

Қырғыздардың көне эпосы «Қожажаш», қазақтардың «Құламерген, Жоямерген», «Дотан батыр» эпостары мен «Еділ – Жайық» ертегісінде мергеннің аңшылықпен және батырлықпен екі жақты сипаты қатар көрінетін жүреді.

Сонымен ~~өзімдікі/бөтендікі~~ бинарлық оппозициядағы тел ұғымдар мифтен өтіп эпостың түрлі даму сатыларында да бір-бірімен тығыз байланыста тарихи-элеуметтік контексте және жанрлық жіктелуде жаңаша мазмұндалып отырды.

Бұған мифтің де, эпостың да сакралдық сипатта болуы өз ерекшелігін енгізіп отырды. Басқаша айтқанда мифті де, эпосты да тудырған орта екеуінде де баяндалған оқиғаларды қандай да бір қиялы мазмұнына қарамастан шындық деп қабылдады. Сол үшін де миф моделі эпоста сақталғанмен мазмұны танымастай өзгерді. Тарихи даму өз дәуірінің шындығын енгізді.

Мұнымен салыстырғанда ертегі жанры құрылымымен бірге мазмұндық өрісінде біршама мифке жақын түрде сақтады (Meletinskiy, 1998: 442). “Себебі, миф оқиғасына сенбейтін басқа дәуір келгенде ертегі ол оқиғаны болмаған, бірақ қызықты қиял ғажайып сипаттағы әңгіме статусына ауыстырды. Бұл жағдай мифтің ертегі жанрында біршама толығырақ сақталуына және миф моделін жалғастыруына мүмкіндік” (Propp, 1976: 15-149).

Ал эпосқа келетін болсақ миф мазмұны біртіндеп тарихи шындыққа қарай бет бұрды. Сондықтан да екеуінің баяндауға құрылған табиғи генетикалық байланысы негізінен структуралық құрылымында сақталып қалды.

Миф пен эпос құрылымындағы өзімдікі/ басқаныкі оппозициясының тағы бір өзгешелігі екеуінде де бұл ұғымдардың арасын әрқашан шекара бөлетінін көруге болады. Шекара шетсіз-шексіз теңіз, көл, өзен, су, асқар тау, биік шың, шөл дала, бұйрат-бұйрат құм, сыңсыған орман т.б. табиғи кедергілерден тұрады. Екеуінің де шекара көрінісін жинақтай келе бинарлық оппозиция жоғары/ төмен кеңістіктеріне жүйеленетіні байқалады. Бұлар бірыңғай биік (тау), бірыңғай ойпаң (немесе жазық) ұғымдарына ал кейде жеке-жеке бір-бірімен кезектесіп отырады. Олардың жинақталған типтік көрінісін қазақтың қаһармандық эпосындағы тұрақты формулалық тіркеспен сипаттайық:

Асқар-асқар таулардан,
Айдын шалқар көлдерден (İbraev, 2012: 143).

Мифте шаман елес дүниесіндегі осындай кедергілерден даңғарасының (бубен) көмегімен өтеді оның аспабы мініп ұшатын көліктің қызметін атқарса, эпоста бұл міндет тұлпар атқа жүктеледі.

Мифтік кеңістіктегі жылдамдықтың қызметін эпоста ұшатын жүйрік тұлпар атқарады. Аттың мифтік мінездемесі эпоста айқын көрініс тапқан. Эпоста жол сипаты мен мөлшері мифтік қашықтықпен өлшенетіндіктен оны жаратылысы «ғарыштық» ұшатын тұлпар ғана еңсере алады. Якут және алтай эпостарында аттар күн, ай, бұлт, т.б. аспан көрінісінің ерекшеліктерімен бейнеленеді. Тұлпардың ұзындығы күндік жер, көлденеңі шақырым болатын аса үлкен. Қаһарман мифтегі кеңістік аспан әлемін дежер астын да осындай тұлпармен аралайды. Қазақтың бақсылық мифінде Қойлыбай бақсы тұлпарлар бәйгесіне қобызын қосып, қобыз бәрінен озып келеді (Qazaq Baqsı-Balgerleri, 1993). Алтайдың «Алып – Манаш» жырында қаһарман уақытша өлген кезді аты аспанға барып, жұлдызға айналады. Батыр тірілген кезде ол жұлдыз қайтадан тұлпар болады (Jirmunskiy, 1974: 18-249).

Сонымен мифтен классикалық қаһармандық эпосқа дейінгі даму жолында структуралық құрылымның кеңістік өрісіндегі сипаттамасында біртұтас типологиялық ортақ жүйенің орын алғанына көз жеткізу мақсатында қысқа шолу жасауға әрекеттендік. Алда мұндай бағыттағы ізденістердің нәтижесін тұрақты ету үшін эпос қатарын молайтып, әрі оларды түрлі семантикалық өріске салып шығуға, көлемді зерттеулер жүргізілуі қажет екені даусыз.

KAYNAKLAR

- PROPP V. Я. (1976). **Folklor i Deystvitelnost. İzbranniye Stati.** M.: Navka.
- Levi-Strauss K. (1985). **Strukturnaya Antropologiya.** M.: Navka.
- BASILOV V. N. (1984). **İzbranniki Duhov.** M.: Politizdat.
- MELETİNSKİY E.M. (1985). *Mifologiya i folklor v turdah K. Levi-Strossa // Levi-Stross. Strukturnaya antropologiya.* M.: Navka.
- TSİVYAN T.V. (1975) **Ksemantike Prostranstvennih Elemntov V Volşebnoy Skazke // Tipologičeskiye İsledovaniya Po Folkloru.** M: Navka.
- PUHOV İ.V. (1987). **Geronçeskiy Epos Türko-Mongolskiy Narodov Sibipi. Obşnost, Shodstva, Razliçiya // Tipologiya Narodnogo Eposa.** Kızıl.
- BAYSKLAN S. M. (1987). **Poetika Tuvinskogo Geroičeskogo Eposa.** Kızıl.
- Maaday-Kara. *Altayskoye geroyičeskoye skazaniye. Perevod i kommentaiy S.S.Surazakova. Podgotovka toma, vstupitelnaya statya İ.V. Puhova.* M.: Navka, 1973.
- MELETİNSKİY E. M. (1963). **Proyishojdeniye Geroyičeskogo Eposa.** M.: Navka.
- MELETİNSKİY E. M. (1976). **Poetika Mifa.** M.: Navka.

MELETİNSKİY E. M. (1986). **Vvedeniye V İstoriçeskuyu Poetiku Eposa İ Romana.** M.

İBRAEV Ş. (2012). **Türki Eposınıñ Tipologiyası.** Astana: Sariarka.

MELETİNSKİY E. M. İ dr. Problemi strukturnogo opisaniya volşebnoy skazki // trudi po znakovim sistemam. IV Tartuv, 1969; Strukturno – tipologičeskoe izučeniye skazki // Propp V. L. Morfologiya skazki. İstoriçeskiye korni volşebnoy skazki. M.: Labirint, 1998.

MELETİNSKİY E. M. (1970). **Mif İ Skazka // Folklor İ Etnogrifiya.** L.

NEKLUDOV S. (1975). **Yu Statistiçeskiye İ Dinamiçeskiye Naçala V Prostranstvenno-Vremennoy Organizatsiy Povestvovatel'nogo Folkloru // Tipologičeskiye İssledovaniye Po Folkloru.** M.: Navka.

İVANOV V. V, Toporov V. N. İnvariant i transformantsiya v mifologičeskih i folklornih tekstah // Tipologičeskiye issledovaniya po folkloru.

Qazaq Baqsı-Balgerleri. (1993). Almatı: Ana Tili.

JİRMUNSKİY V. M. (1974). **Türkskiy Geroyiçeskiy Epos.** L.: Navka.